

Gulyás Klára

HATÁROK NÉLKÜL A KIÁLLÍTÓTÉRBE – A MÚZEUMI KIÁLLÍTÁSOK ÉS KÍSÉRŐPROGRAMOK SZEREPE A FELSŐOKTATÁSBAN

Absztrakt

A felsőoktatás egyik kiemelt feladata a hallgatók kritikai gondolkodásának fejlesztése, empátiájuk és társadalmi felelősségvállalásuk erősítése. A kiállító tér, mint a kulturális reprezentáció és a közös tanulás helyszíne, különösen alkalmas arra, hogy az egyetemi oktatást kiegészítve érzékenyítő és párbeszédteremtő lehetőséget biztosítson. A múzeumi kiállítások és a hozzájuk kapcsolódó kísérőprogramok olyan komplex tanulási környezetet teremtenek, ahol a hallgatók közvetlenül találkozhatnak a kulturális sokszínűség, a társadalmi egyenlőtlenségek és a történelmi traumák kérdéseivel. A dolgozat célja annak bemutatása, miként válhat a kiállítóter az oktatás partnerévé a felsőoktatásban. A múzeumi programok nem csupán ismeretközvetítő szerepet töltenek be, hanem lehetőséget kínálnak arra is, hogy megismerjük az érintett közösségek belső nézőpontjait és émiikus értelmezéseit. Így segítik a hallgatókat abban, hogy reflexíven viszonyuljanak saját előfeltevéseikhez, csökkentsék a sztereotípiáikat és erősítsék társadalmi felelősségvállalásukat. A múzeumpedagógiai módszerek, különösen az interaktív, részvétalapú elemek, alkalmasak arra, hogy a tantermi oktatáson túlmutató, élményszerű és személyes tanulási folyamatot indítsanak el. A tanulmány oktatói és múzeumpedagógiai tapasztalatokra építve mutat példákat arra, hogyan integrálhatók a kiállítások és kísérőprogramjaik a felsőoktatásba.

Kulcsszavak: múzeumandragógia; kritikai gondolkodás; empátia; interkulturális tanulás

Bevezetés

A 21. században a múzeumok szerepe jelentősen átalakulóban van. Ezt tükrözi az ICOM által 2022-ben elfogadott új múzeumdefiníció is, amely szerint a „múzeum a társadalom szolgálatában álló nem profitorientált, állandó intézmény, amely kutatja, gyűjti, megőrzi, értelmezi és kiállítja a tárgyi és szellemi örökséget. A múzeum a nyilvánosság számára nyitott, hozzáférhető és befogadó, elősegíti a sokszínűséget és a fenntarthatóságot. Etikusan, szakszerűen és a közösségek részvételével működik és kommunikál, változatos tapasztalatot nyújtva az oktatás, a szórakozás, a reflektív gondolkodás és a tudásmegosztás terén.” (Tóth, 2023, p. 7). E megújuló szemlélet jegyében egyre több múzeum ismeri fel, hogy nem csupán a kulturális örökség őrzőiként kell működnie, hanem informális tanulási környezetként is, amely a felnőtt látogatók számára is értékes tudás- és élményforrást jelent (Vincze & Kempf, 2021). A felnőttkori tanulás múzeumi lehetőségeit vizsgáló hazai diszciplína, a múzeumandragógia, épp ezen felismerés nyomán született meg a 2000-es évek első évtizedében (Szabó, 2015).

A múzeumandragógia fogalma a múzeumok által kínált informális és non-formális tanulási lehetőségek rendszerére utal, különös tekintettel a felnőtt korosztályra. Szabó József meghatározása szerint a múzeumandragógia lényegében „a kulturális örökség védelmét, őrzését felvállaló szervezetek felnőttkori tanulást segítő tevékenységét szolgálja.” (Szabó, 2013, p. 9). Ez a megközelítés a hagyományos múzeumpedagógia kiterjesztése, hiszen nem csupán az iskolás korúakra és fiatalokra fókuszál, hanem az idősebb korosztályok igényeire is, beleértve az egyetemi hallgatókat. Szabó rámutat, hogy a terminológia sokáig nem volt egységes. A szakirodalomban olyan kifejezések keveredtek, mint „felnőtt múzeumpedagógia”, „múzeumi mediáció” vagy „múzeumi közművelődés”, ami indokoltá tette egy egységes fogalmi keret megteremtését. A múzeumandragógia újraértelmezett definíciója szerint „a múzeumandragógia a felnőttekkel történő olyan együttműködés, ami az egyént és a közösséget szolgálja a múzeumi anyagok (tárgyi és virtuális egyaránt) bemutatásával, a múzeumi szakemberek szakmai ismereteinek felhasználásával és a közvetítési folyamatba bevont technikai apparátussal” (Szabó, 2013, p. 10). E megközelítés értelmében a múzeumi tanulás nem egyirányú ismeretátadás csupán, hanem interaktív folyamat, ahol a múzeum és a felnőtt látogató partnerként működik együtt, az élethosszig tartó tanulás szolgálatában.

Múzeumok és felsőoktatás: partnerség a tanulás szolgálatában

A felsőoktatási intézmények és a múzeumok együttműködése a múzeumandragógia kiteljesedésének egyik legígéretesebb terepe. A Nagy Magdolna által vezetett országos kutatás rámutatott, hogy „jelenleg az egyetemeknek nagyobb érdeke fűződik a múzeumi partnerséghez, mint fordítva” (Nagy, 2021, p. 11). A felmérésben részt vevő muzeális intézmények többsége számára a hallgatók és oktatók bevonása számos előnnyel jár, de az együttműködések útjában gyakorlati akadályok állnak. A kutatás szerint a legfőbb gátló tényezők a forrás- és kapacitáshiány, a földrajzi távolság, illetve a hallgatók korlátozott szabadideje. Ugyanakkor a múzeumok és egyetemek közti kapcsolat erősítésében komoly potenciál rejlik. Nagy kiemeli, hogy mindkét fél részéről több ismeretre volna szükségük egymás tevékenységéről, lehetséges együttműködési formáiról és arról, mit nyújthatnak egymásnak, mivel ez újabb közös programokat generálhatna (Nagy, 2021).

Hasonló eredményre jutott a Koltai Zsuzsa által vezetett kutatócsoport, amely a felsőoktatási oldal szemszögéből vizsgálta a kapcsolódási pontokat. A kutatás megerősítette, hogy az egyetemi oktatók sokszor személyes kapcsolataik révén valósítják meg a közös projekteket a múzeumokkal. Vagyis a hallgatói csoportok ingyenes múzeumlátogatását egy korábbi személyes-szakmai kapcsolat alapján létrejött informális megállapodás biztosítja. Ez azonban esetlegességekhez és egyenlőtlenségekhez vezet. Előfordul, hogy ugyanazon egyetemen belül az egyik oktató hallgatói díjmentesen látogathatnak egy múzeumot, míg kollégájuk csoportja csak belépőjeggyel teheti meg ugyanezt. Koltai következtetése, hogy a múzeumok és egyetemek között formalizált megállapodások létrejöttére van szükség a kurzusok keretében történő látogatások ingyenességéről, továbbá stabil finanszírozási forrásokra és pályázatokra, amelyek támogatják a hallgatók utazását és ösztönzik a közös projektek megvalósítását. Emellett

elengedhetetlen az egyetemi vezetők szemléletformálása és az oktatók tájékoztatása a múzeumi tanulásban rejlő lehetőségekről (Koltai, 2021).

Biztató példa a formálódó együttműködés intézményesítésére az Eötvös Loránd Tudományegyetemen indított múzeumpedagógiai szaktanácsadó szakirányú továbbképzés. Vincze Beatrix és Kempf Katalin beszámolója (2021) szerint az ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Karán több mint két évtizedes tapasztalat igazolja, hogy a múzeumi és egyetemi szféra kapcsolatában óriási potenciál rejlik. Kiemelten fontos, hogy a képzéseknek folyamatosan alkalmazkodnia a XXI. század kihívásaihoz, amelynek alapja a társadalmi felelősségvállalás és az információátadás demokratizálása. Szerepet kell kapniuk az interaktív, játékos, gamifikált online tartalmaknak, amelyek segítik a szórakozva tanulást, hozzájárulnak a társadalmi különbségek csökkentéséhez és az esélyegyenlőséghez. A múzeum így nemcsak tudásátadó, hanem a társadalmi kohéziót és állampolgári identitást is erősítő térként működhet.

A múzeumi tanulás kritikai, reflektív, élményalapú és empátiafejlesztő aspektusai

Kritikai pedagógia és múzeumpedagógia

A kritikai pedagógia - Paulo Freire felszabadítás-pedagógiája nyomán – azt hangsúlyozza, hogy az oktatás sohasem semleges értékű. Célja a tanulók kritikai tudatosságának fejlesztése, nem pusztán az ismeretek egyirányú átadása. Freire élesen bírálta ezt a hagyományos, általa „bankkonceptciónak” nevezett oktatási modellt. Ezzel szemben a tudásszerzést együttes, párbeszéden alapuló kutatási folyamatként írta le, ahol nincs alá-fölérendelt tanár és diák szerep, hanem „tanuló-tanár” és „tanár-tanuló” lép dialógusba egymással (Mészáros, 2005, p. 89.). A múzeumi tanulás ebben a kritikai megközelítésben termékeny terep, mert a múzeumi programok lehetővé teszik a látogatók bevonását és párbeszédét a kiállított témákról. Így a múzeum egyre inkább a társadalmi párbeszéd katalizátorává válik, ahol a látogatók kérdéseket tehetnek fel, új nézőpontokkal gazdagodhatnak, és kritikusan viszonyulhatnak a bemutatott narratívákhoz. A látogatói élmény szempontjából is kulcsfontosságú az interpretáció minősége és az aktív bevonás, mert ezek teremtik meg a kritikai tanulás lehetőségét a múzeumban. A kritikai pedagógia szemlélete tehát a múzeumban úgy jelenik meg, hogy a kiállítótér nem a tekintélyelvű tudásátadás helye, hanem a felfedezése és a közös gondolkodása (Ilyés, 2025). Tehát a múzeumpedagógia összhangba kerül Freire dialógusra épülő elveivel, elősegítve, hogy a látogatók kritikus gondolkodása és társadalmi érzékenysége fejlődjön a kiállítások megtekintése során.

Reflektív tanulás és tapasztalati tanulási modellek

A múzeumi tanulás elméleti háttérében fontos szerepet kapnak a tapasztalati tanulás modelljei és a reflektív gondolkodás. John Dewey progresszív pedagógiája óta ismert alapelve, hogy az élmény és a cselekvés útján szerzett tudás maradandóbb. Dewey szerint a tananyag nem erőltethető rá mechanikusan a gyerekekre, hanem a saját érdeklődése által vezérelt aktív tanulási folyamatot kell támogatni (Bárd, 2015). E gondolat jegyében

a múzeumi környezet ideális terepet biztosít a felfedező tanuláshoz. A diák vagy látogató a maga tempójában, saját kíváncsiságát követve haladhat, és közvetlen tapasztalatot szerezhethet a tárgyakról, jelenségekről. David A. Kolb hangsúlyozta, hogy a tanulás ciklikus folyamat, amely konkrét élménnyel indul, majd reflektív megfigyelésen, absztrakción és aktív kísérletezésen keresztül válik teljessé. A múzeumi tanulásban ez a ciklus tetten érhető, a látogató először benyomásokot és élményeket gyűjt a kiállításban, ezt követően a kiállított információkon és saját élményein elgondolkodva alakítja ki megértését, majd az új tudást alkalmazhatja vagy továbbadhatja. Fontos azt is kiemelni Kolb nyomán, hogy a tanulási környezet és a tanulás társas jellege alapvető jelentőségű. A múzeumi tanulás ugyanis gyakran közösségi folyamat. A múzeumlátogatás a család, osztály vagy baráti csoport közös élményévé válik, és nemcsak magából a kiállításból tanulunk, hanem az ott helyben vagy utána folytatott beszélgetésekből is. Mindez ráirányítja a figyelmet a reflexió szervezett támogatásának fontosságára - például a múzeumpedagógus vezetett kérdéseivel, beszélgetésindítóival -, hiszen az élmény pedagógiai értéke a reflektív feldolgozás révén bontakozik ki igazán, összhangban a klasszikus elméletekkel. Tehát a múzeumi tanulásban az aktív részvétel és a reflektív gondolkodás együttesen járul hozzá a mélyebb megértéshez (Bárd, 2015).

Élményalapú tanulás és érzelmi bevonódás

A múzeum akkor tölti be leginkább oktatási-tanulási szerepét, ha érzelmileg is bevonja a látogatókat és maradandó élményt nyújt. Az élményalapú tanulás lényege, hogy a kognitív tudás nem elszigetelten, hanem érzésekhez, élményekhez kapcsolódva épül be, ezáltal sokkal hatékonyabb és tartósabb. A múzeumi környezet számos lehetőséget kínál az érzelmi bevonódásra. A kiállított tárgyak esztétikai ereje, a személyes történetek, multimédiás installációk vagy interaktív elemek mind-mind képesek megszólítani a látogató érzékeit és empátiáját. Kutatások kimutatták, hogy a pozitív érzelmi kapcsolódás elősegíti a tanulást: például, ha egy gyermek játékos, örömteli tevékenységhez társítja a múzeumi látogatást, akkor múzeumbarát felnőtt válhat belőle. Nagy Veronika (2021) egy játékmúzeumi program kapcsán rámutat, hogy a gyerekek múzeumi szocializációja sokkal sikeresebb, ha a múzeumban szerzett tapasztalataikhoz pozitív érzelmek társulnak. Az élményszerű elemek - legyen szó egy interaktív történelmi szimulációról, drámapedagógiai foglalkozásról vagy akár egy megható műtárgy bemutatásáról - motivációt ébresztenek a résztvevőkben és személyes kapcsolatot hoznak létre a tanulási tartalommal. Ez a személyes érintettség megkönnyíti az új ismeretek befogadását és emlékezetessé teszi a tanulási folyamatot (Nagy, 2021). Ugyanakkor az érzelmi bevonódás nem öncélú. A cél nem a pusztá meghökkentés vagy szórakoztatás, hanem az, hogy a látogatóban értelmes gondolati és érzelmi reakciók szülessenek a látottakkal kapcsolatban. Az élmény így válik a reflektív tanulás kiindulópontjává: a látogató nem csupán információkat visz magával, hanem benyomásokot és indítást a tovább gondolásra, esetleges további kérdések feltevésére. Ezzel a múzeum olyan összetett tanulási környezetté alakul, amely az ismeretközvetítés mellett az érzelmi intelligenciát és a kreatív gondolkodást is fejleszti.

Empátia és attitűdformálás, sztereotípiák csökkentése

A múzeumi tanulás egyik kiemelkedő társadalmi haszna az, hogy segíthet fejleszteni az empátiát és formálni a látogatók attitűdjeit, ezáltal hozzájárul a sztereotípiák lebontásához. Az empátia pedagógiai értelemben azt jelenti, hogy a tanuló képes más perspektívájába belehelyezkedni és érzelmileg is ráhangolódni mások helyzetére. Kojanitz László definíciója szerint a történelmi empátia – amely általánosabban is értelmezhető az emberek közötti empátiaként – egyszerre foglalja magában az érzelmi elköteleződést és a perspektívaváltás képességét (Kojanitz, 2024). Vagyis megérteni, miként élhettek meg mások bizonyos eseményeket, és felismerni a sajátunktól eltérő nézőpontjaikat (Illik, 2024). A múzeum kiváló közeg ennek gyakorlására, hiszen a kiállítások sok esetben más kultúrák, történelmi korok vagy társadalmi csoportok szemszögét tárják elénk. Amikor egy múzeumi tárlaton megszólalnak a marginalizált csoportok hangjai – legyen az egy holokauszt-emlékkiállítás túlélők visszaemlékezéseivel, vagy egy roma közösség életét bemutató tárlat személyes történetekkel -, a látogató esélyt kap rá, hogy a puszta tényeken túl beleérezzen ezeknek az embereknek a sorsába. Az ilyen reflektív találkozások hatására csökkenhetnek az előítéletek. A korábbi homogén „mi-ők” kategóriák helyett az egyének és sokféleségük jelenik meg a befogadó tudatában. A szakirodalom is alátámasztja, hogy a múzeumoknak felelőssége van a társadalom érzékenyítésében a falai között bemutatott fontos témák kapcsán (Bodnár et al., 2017). Berényi Marianna (2022) arra mutat rá, hogy az új múzeumi paradigmában a múzeum nem pusztán tárgyakat őriz, hanem aktívan hozzájárul a társadalmi igazságossághoz és az elfogadás előmozdításához, többek között azáltal, hogy teret ad a különböző közösségek történeteinek és párbeszédének. Az empátiafejlesztő múzeumi programok eredményeként a látogatók nagyobb megértéssel és együttérzéssel viseltethetnek a bemutatott csoportok iránt, ami hosszabb távon a társadalmi attitűdök pozitív irányú változását támogatja. Így a múzeumi tanulás nemcsak egyéni szinten gyarapít ismereteket, hanem közösségi szinten is hat. Hozzájárul a nyitottabb, elfogadóbb és kritikusabb állampolgári gondolkodás kialakulásához.

A múzeum, mint társadalmi tanulási tér és közösségi platform

A modern múzeumok szerepfelfogása napjainkban túlmutat a hagyományos gyűjteményőrző funkción. Egyre inkább társadalmi tanulási színtérként és közösségi platformként tekintünk rájuk. Az ICOM 2022-ben elfogadott új múzeumdefiníciója is ezt tükrözi. Vagyis a múzeum feladata nem merül ki abban, hogy tárgyakat mutasson be, hanem fontos, hogy azok kapcsán párbeszédet generáljon és közös tudásépítést támogasson a látogatók között. A múzeum, mint informális tanulási környezet szervesen illeszkedik az élethosszig tartó tanulás rendszerébe: az andragógiai kutatások szerint a múzeumok a nem formális tanulás hiteles közegei, amelyek kiegészítik és gazdagítják a formális oktatást. Heribert Hinzen (2012) átfogó elemzése rámutat, hogy a múzeumok egyre fontosabb szerepet játszanak a felnőttek tanulásában, mivel egyszerre kínálnak tudományosan megalapozott tartalmakat és személyes élményeket, így hidat képeznek az elmélet és a gyakorlat között. A hazai szakirodalom is alátámasztja ezt. Szabó József (2017) szerint a múzeumandragógia új perspektívákat nyit a lifelong learning terén,

közösségi tanulást és tapasztalatcserét generálva a különböző korosztályok és csoportok között. Emellett a múzeumok mindinkább közösségi platformként is működnek, ahol a látogatók aktív szereplőivé válhatnak a tudásalkotásnak. Legyen szó közönségprogramokról, önkéntesek bevonásáról vagy együttműködésekről helyi közösségekkel, a múzeum nyitott térként funkcionál, amely összehozza az embereket és ösztönzi az egymástól tanulást. A múzeumok új generációja tehát a részvételiség és a közösségi élmény jegyében működik. Nem zárt intézmények, hanem élő fórumok, ahol a társadalom tagjai közösen értelmezhetik múltjukat és jelenüket. Ennek köszönhetően a múzeum valóban határok nélküli tanulási térré válik, amely egyszerre szolgálja az egyéni művelődést és a közösségi fejlődést, végső soron hozzájárulva egy műveltebb, empátikusabb és kritikusabb társadalom kialakulásához (Bodnár et al., 2017).

Párhuzamos valóságok: Belső nézőpontok a Néprajzi Múzeumban

A budapesti Néprajzi Múzeum 2023-ban megrendezett Istennel találak, testvérem! – Cigány történetek című időszaki kiállításhoz kapcsolódó négyrészes programsorozatot indított, mely a „Párhuzamos valóságok” címet viselte. A kiállítás Erdős Kamill legendás néprajzkutató munkásságát mutatja be, aki az 1950-es években számos roma/cigány közösséget dokumentált. A tárlat anyagában a roma/cigány közösségek ábrázolása szükségszerűen a korabeli többségi társadalom szemszögéből készült, így a kiállításban az akkor uralkodó nézőpontokat tükröző képi reprezentációk szerepelnek. Ezt a külső nézőpontot kívánta ellensúlyozni a „Párhuzamos valóságok” kísérőprogramsorozat, amelynek célja az volt, hogy a kiállításon bemutatott témákat a magyarországi roma/cigány közösségek belső, értelmező nézőpontjai gazdagítsák.

A négyrészes sorozat minden alkalmának hasonló felépítése volt. Először egy tematikus tárlatvezetés vezette fel az adott est témáját. Ezeket a kiállítás kurátorai tartották, mindig a tárlat egy-egy egységére fókuszálva. Ennek célja az volt, hogy a beszélgetés kiindulópontját maguk a kiállított anyagok adják, nem külső prekonceptiók. A tárlatvezetés segített a hallgatóságnak elmélyedni a témában és kontextust nyújtott Erdős Kamill munkájához. Ezt követően a résztvevők átsétáltak a múzeum közösségi terébe, ahol kezdetét vette a pódiumbeszélgetés. A beszélgetésekre meghívott vendégek minden esetben magukat roma/cigány valló értelmiségiek, művészek vagy aktivisták voltak, akik saját közösségükhöz kötődő szakmai és élettapasztalattal rendelkeztek. Fontos volt a vendégek körének sokszínűsége, ezért minden alkalommal különböző háttérű és életúttal rendelkező meghívottak voltak, hogy minél többféle álláspont és narratíva ütközhessen és párbeszédbe léphessen egymással.

Az volt a feltételezés - és a gyakorlat igazolta is -, hogy egy kultúra bemutatása akkor lehet teljes, ha teret kapnak az adott közösség avatott képviselői, akik belülről, saját narratíváikon keresztül ismertetik életüket és tapasztalataikat. A meghívott vendégek nem „kívülálló szakértőként” voltak jelen, hanem közösségük tagjaiként, így a témák - legyen szó identitásról, női szerepekről vagy éppen zenéről - teljessé váltak a belső nézőpontok bemutatásával. Ezzel a módszerrel a múzeumi kiállítótér valóban határok nélküli tanulási térré alakult. Találkozott egymással a tudományos szemlélet, a kuratori

koncepció és a személyes élmény. A pódiumbeszélgetéseken - melyeket a múzeum felkérésére a szerző moderált- a közönség közvetlen dialógust hallhatott a moderátor és a roma közösségek képviselői között. Így vált a múzeum a párbeszéd és a közös tudásépítés helyszínévé, ahol a kiállítás tárgyait és témáit nemcsak a szakma, hanem az érintettek is értelmezték.

A pódiumbeszélgetések konkrét témái között szerepelt például a roma identitás sokfélesége („Kik vagyunk mi? Kik nem vagyunk mi?” címmel), a roma nők szerepei és szerepkonfliktusai („Női világok, női identitások”), a magyarországi cigányzene öröksége, valamint a diplomás roma értelmiségiek társadalmi szerepvállalása („Terep és szerep – értelmiségi szerepek és szerepelvárások”). A közönség megtapasztalhatta, hogy nincs egyetlen „helyes” identitás vagy értelmiségi szerep. A vendégek személyes példái megmutatták, hogy a roma/cigány közösségen belül is rendkívül sokféle életút és önértelmezés létezik, és mindegyik egyformán értékes. A sorozat záró üzenete az volt, hogy a többségi társadalom tudása és megértése hiányos marad a roma közösségek belső erőforrásainak és narratíváinak láthatóvá tétele nélkül. E gondolat jól illeszkedik a múzeumi szakma általános törekvéseihez, ugyanis egyre több múzeum ismeri fel, hogy a közösségek bevonása és a többnézőpontú bemutatás nem csupán társadalmi igény, hanem a múzeum jövője szempontjából is kulcsfontosságú.

A „Párhuzamos valóságok” programsorozat oktatói tapasztalatai azt mutatták, hogy a hallgatók - akik közül többen vettek részt ezeken az eseményeken - sokat profitáltak a múzeumi élményekből. Egyrészt a kritikai gondolkodásukat formálta az, hogy láthatták: ugyanazon kiállítási anyaghoz más és más értelmezések kapcsolódhatnak attól függően, ki beszél róla. Ez segítette őket felismerni a hagyományos kiállítási narratívákban rejlő esetleges egyoldalúságokat és hatalmi viszonyokat. Másrészt erősödött bennük az empátia és a felelősség, személyesen találkozhattak roma értelmiségiekkel, hallhatták első kézből a közösségeik örömeit és küzdelmeit. Ezek az élmények hozzájárultak ahhoz, hogy a korábban esetleg távoli, elvont fogalmak – mint a kisebbségi identitás vagy a társadalmi kirekesztés – megelevenedjenek, és a hallgatókban belső motiváció alakuljon ki a párbeszéd fenntartására és a társadalmi igazságosság előmozdítására.

A szerző egyetemi identitásától és az egyes kurzusokhoz való formális kötődésétől függetlenül olyan, elsősorban nappali tagozatos, általa mentorált vagy támogatott hallgatókat vont be a programsorozatba, akikkel már korábban kialakított személyes kapcsolatban állt. A résztvevők döntő többsége a Jezsuita Roma Szakkollégium hallgatói közül került ki, akik különböző tudományterületeken folytatják tanulmányaikat budapesti felsőoktatási intézményekben, nappali vagy levelező munkarendben. A hallgatók visszajelzései egyértelműen mutatták, hogy a múzeumi tárlat és az ahhoz kapcsolódó programsorozat releváns és adaptálható tartalmi elemeket kínál az egyetemi képzés számára is. A résztvevők reflexiói megerősítették, hogy a program oktatási célokra is eredményesen hasznosítható, különösen a közösségi tanulás, az élményalapú megközelítés és az identitásalapú ismeretszerzés vonatkozásában.

Ezekre az impulzusokra és a Néprajzi Múzeum felkérésére végzett pedagógiai tapasztalataira alapozva a szerző a következő félévben beemelte a program bizonyos elemeit a Sárospataki Református Hittudományi Egyetem református közösségszervező

szakján oktatott, roma specializációt választó hallgatók számára kötelező „Roma közösség-szervező gyakorlat” című kurzus tananyagába. A gyakorlat és az elmélet szorosabb integrációja érdekében az egyetemi oktatásba több kortárs galéria és kulturális intézmény is bevonásra került. Ennek tapasztalatairól a következő fejezet számol be. Fontos hangsúlyozni, hogy ez a tanulási-tanítási folyamat nem csupán a hallgatók számára jelentett újfajta tanulási lehetőséget, hanem a szerző számára is pedagógiai önreflexióval és szakmai fejlődéssel járó módszertani újragondolást eredményezett. A múzeumi tanulás, az interdiszciplináris együttműködés és a kulturális mediáció tapasztalatai hozzájárultak a szerző saját oktatói szerepfelfogásának újraértelmezéséhez és módszertani repertoárjának bővítéséhez. A szerző további tervei között szerepel a Néprajzi Múzeum tárlatának mélyebb integrálása az oktatási folyamatba, különös tekintettel annak összhangjára a református közösség-szervező szak roma specializációjának tartalmi célkitűzéseivel.

A programsorozat tapasztalatai jól illusztrálják a Freire nyomán kibontakozó kritikai pedagógia alapelvet, miszerint az oktatás nem értéksemleges, hanem a párbeszédre és többnézőpontú megközelítésen keresztül fejleszti a tanulók kritikai tudatosságát. Ez a dialogikus tanulási folyamat összhangban áll Mészáros (2005) nézeteivel is, hiszen a „tanuló-tanár” és „tanár-tanuló” közti kölcsönös dialógus révén valósult meg a közös tudásépítés, a múzeum pedig ezáltal a társadalmi párbeszéd fontos fórumává vált.

Roma közösség-szervező gyakorlat: Egyetemi kurzus terepen

A második példa egy egyetemi kurzus tapasztalatait mutatja be, amely szintén a múzeumi (illetve tágabban kulturális) tér pedagógiai szerepére épített. A Sárospataki Református Hittudományi Egyetem református közösség-szervező szak roma specializációját választó hallgatóinak kötelező teljesítenie a „Roma közösség-szervező gyakorlat” című kurzust. A kurzus tartalmának összeállítása során a célom az volt, hogy - a kötelező egyéni gyakorlat mellett - a hallgatók közösen kilépjenek a tanteremből, és közvetlen tereptapasztalatot szerezzenek a roma/cigány kulturális színtéren. Ennek érdekében a szemináriumi alkalmak mellett múzeum- és galerialátogatást szerveztünk. Olyan helyszínekre vittük el a csoportot, amelyeket magukat romának/cigánynak valló alkotók, kurátorok vagy közösség-szervezők hoztak létre saját kultúrájuk bemutatására és a párbeszéd elősegítésére.

Minden tereplátogatást követett egy feldolgozó szeminárium, ahol a hallgatók megbeszélték élményeiket, reflektáltak a látottakra, és igyekeztek elhelyezni ezeket az élményeket a tágabb társadalmi-tudományos kontextusban. Ily módon a terepmunka szervesen kapcsolódott az elméleti oktatáshoz, hiszen a múzeumi és galerialátogatások során megismert konkrét példákat a hallgatók a szemináriumon kapcsolták össze a szakirodalmi ismeretekkel. Az a kérdés, hogy a roma galériákban látott kortárs műalkotások miként viszonyulnak a többségi társadalomban élő sztereotípiákhoz, fontos része volt az egyik szemináriumon folytatott vitának. Megvitatásra került azt is, hogy a roma értelmiségiek és művészek szerepvállalása mit jelent. Vajon hordoznak-e a roma diplomások valamilyen különleges „küldetéstudatot” saját közösségükkel szemben? A hallgatók személyesen találkoztak olyan roma alkotókkal és közösség-szervezőkkel, akik

például galériát működtetnek, művészeti projekteket vezetnek vagy civil szervezetben dolgoznak a közösségükért. Ezek a találkozások lebontották a „mi-ők” határt, ami sokszor a többségi társadalom és a roma kisebbség között húzódik.

A kurzus pedagógiai jelentősége több szinten is megmutatkozott. Egyrészt fejlesztette a hallgatók kritikai szemléletét, hogy a terepen tapasztalt jelenségek közösen legyenek értelmezhetőek. Nem csupán lelkesedtek a látott jó gyakorlatokért (például egy közösségi galéria innovatív kiállítási megoldásaiért), hanem meg is vitatták, mi tesz hatékonnyá vagy éppen nehezzé egy-egy civil kezdeményezést. Felismerték, hogy a társadalmi integrációt célzó projektek sikerét strukturális tényezők is befolyásolják (pl. anyagi erőforrások hiánya, intézményi támogatottság kérdései). Vagyis összefüggéseiben tanulták meg értelmezni a jelenségeket, ahogyan azt egy kritikus értelmiségtől elvárhatjuk. A kurzus másrészt erősítette a hallgatók empátiáját és elköteleződését. Többen beszámoltak arról, hogy a személyes találkozások hatására mélyebb megértették a roma fiatalok helyzetét, és saját felelősségüket is elkezdtek érezni abban, hogy leendő tanárként vagy szociális munkásként mit tehetnek a kirekesztés ellen. Ezt alátámasztja a kontaktus-elmélet klasszikus tézise is, mely szerint a személyes interakció csökkenti az előítéleteket és növeli a csoportok közti megértést (Allport, 1954). Bár ezt az elméletet Allport már 1954-ben megfogalmazta, a kurzus tapasztalatai kézzelfoghatóan igazolták: amikor a hallgatók együtt tevékenykedtek roma közösségi szereplőkkel (például közös workshopon vagy beszélgetésen vettek részt), a korábbi sztereotípiák helyét átvette a partneri viszony és az együttérzés. A múzeumi és közösségi terek így a hallgatók számára védett, mégis valóságközeli „tanulási laboratóriumként” működtek, ahol biztonságos környezetben közelíthettek akár nehéz vagy konfliktusos társadalmi kérdésekhez is.

Fontos kiemelni, hogy a kurzus nem egyszerűen „kirándulás” volt a múzeumba, hanem tudatosan felépített pedagógiai folyamat. Az előkészítő órákon a hallgatók háttértudást kaptak a meglátogatott intézményekről és a roma kultúra releváns aspektusairól, a látogatások után pedig reflektív naplót írtak. Ezekben a naplókban számos személyes változásról számoltak be: többen leírták, hogy átértékelték addigi előfeltevéseiket a roma kultúráról, miután saját szemükkel látták annak gazdagságát és sokszínűségét. Volt, aki azt emelte ki, mennyire inspiráló volt roma fiatalok sikeres projektjeivel találkozni, mert ez reményt adott neki leendő pedagógusként. Olyan hallgató is akadt, aki bevallotta, hogy korábban tartott az ismeretlen roma közegben való mozgástól, de a kurzus végére ez a félelme elmúlt, mert megtapasztalta a befogadó légkört és a közös munka örömét. Ezek a visszajelzések mind azt mutatják, hogy a kurzus eredményesen érzékenyítette a hallgatókat: a kulturális különbségek megismerése és megértése révén nyitottabbá, empátikusabbá váltak.

A Roma közösség-szervező gyakorlat kurzus példája rávilágít arra, hogy a felsőoktatásban a múzeumi és közösségi helyszínek bevonása nemcsak elméleti tudást, hanem attitűdbeli változást is hozhat. A hallgatók szemléletformálása - különösen a társadalmi kirekesztéssel és előítéletekkel kapcsolatban - hatékonyabb, ha saját élményeken alapul. A kurzus végére a résztvevők nem csupán többet tudtak a roma kulturális értékekről, hanem belülről fakadó igényt is éreztek arra, hogy jövőbeni munkájuk során támogassák a párbeszédet és az inklúziót.

A kurzus gyakorlati módszertana Dewey progresszív pedagógiai elvét idézi, amely szerint a tapasztalat útján szerzett tudás maradandóbb: a hallgatók a terepen szerzett közvetlen élményekből tanultak, igazolva, hogy a cselekvésen alapuló tanulás mélyebb megértést nyújt. Az utólagos közös reflexió és elméleti feldolgozás a Kolb-féle tanulási ciklus kiteljesedését mutatta, hiszen a konkrét tapasztalatokat reflektív megfigyelés és absztrakció követte, ami magasabb szintű tudáshoz vezetett. Ez a pedagógiai megközelítés Freire dialógusra épülő elveivel is összhangban áll, mivel a hallgatók kritikai gondolkodása és társadalmi felelősségtudata a párbeszédes tanulási folyamat során tovább erősödött.

A roma holokauszt emlékezete: Kutatás és kiállítás

A harmadik példa a múzeumi tér és a felsőoktatás összefonódására a roma holokauszt emlékezete kapcsán adódik. A 2024-es tanévtől a szerzőnek lehetősége nyílt bekapcsolódni a budapesti Holokauszt Emlékközpont egyik kutatási és kiállítás-előkészítő projektjébe, amely a roma holokauszt – romani nyelven Pharrajimos – emlékezetét vizsgálja és dolgozza fel. A projekt sajátossága, hogy egyszerre zajlik tudományos kutatás és kiállításrendezés, és célja egy olyan új időszak kiállítás létrehozása, amely kreatívan és interaktívan mutatja be a roma holokauszt utóéletét.

A szerző kutatóként és kurátorként egyaránt fontosnak tartja, hogy a folyamat során feltárja a roma/cigány közösségek belső nézőpontját. A holokauszt-emlékezet domináns narratívái Magyarországon eddig kevés teret adtak a roma túlélők és közösségek saját emlékeinek és interpretációinak. Pedig a közösségek belső narratíváinak beépítése a szélesebb emlékezetkultúrába elengedhetetlen ahhoz, hogy a történelmi emlékezet teljesebbé és igazságosabbá váljon. A projekt során ezért interjúkat készültek roma származású kutatókkal, művészekkel, aktivistákkal, akik a roma holokauszt emlékezetének ébren tartásában szerepet vállalnak. Ezek a személyes történetek és szempontok alapvetően formálják a készülő kiállítás narratíváját.

A roma holokauszt emlékezete sajátos: mivel a túlélők közül sokan nem írásban, hanem helyi szokásokban, rituálékban őrizték meg személyes emlékeiket. Emiatt a roma holokauszt emlékezete elsődlegesen a közösségi emlékezési gyakorlatokban él tovább. Ezt nevezzük antropológiai terminussal emikus (belső) perspektívának. Ennek a belső perspektívának a hangsúlyosabb megjelenítése a projekt egyik fő innovációja. A kutatás során nemcsak történeti dokumentumokat gyűjtésére került sor, hanem a közösségek tapasztalatait, emlékeit is közvetítik a kiállítás látogatói felé. Így válik lehetővé, hogy a múzeumi bemutató ne egyszerűen a holokauszt „nagy történetét” mesélje el újra, hanem több nézőpontot egyesítsen: a történészi, muzeológusi nézőpont mellé odaemelve a közösségi emlékezet nézőpontját is.

Kuratori szempontból izgalmas kihívás annak kialakítása, hogyan tegyük a kiállítást egyszerre interaktívvá és megrázó erejűvé, ugyanakkor tudományosan is megalapozottá. Rengeteg kérdés merül fel: Hogyan lehet a tragédia témáját úgy bemutatni, hogy az ne sokkoló szenzáció legyen, hanem empátikus párbeszédre hívjon? Hogyan lehet a fiatal generációkat bevonni a téma iránti érdeklődésbe? Miként biztosítsuk, hogy a kiállítás anyaga egyszerre legyen hiteles a szakmai közönség számára és befogadható a

laikusoknak? Ezekre a kérdésekre keresték a kiállítás létrehozói a választ a tervezés során. A modern múzeumpedagógia elvei mentén a cél az, hogy a tárlathoz kísérőprogramok is kapcsolódjanak: interaktív foglalkozások, ahol fiatalok beszélgethetnek a látottakról, kérdezhetnek a téma szakértőitől vagy éppen túlélő családtagoktól. Így a kiállítás nem pusztán emléket állít, hanem aktív tanulási folyamattá válik.

A projekt akadémiai vonatkozása abban is megnyilvánul, hogy egyetemi hallgatók is bevonásra kerültek a munkába. Több antropológus és történész szakos hallgató csatlakozott gyakornokként a kutatócsoporthoz. Ők részt vesznek az interjúk készítésében, a levéltári kutatásokban és a kiállítás koncepciójának formálásában is. Számukra ez egyszerre kutatási gyakorlat és társadalmilag elkötelezett tanulási élmény. A tapasztalatok arra utalnak, hogy a hallgatók rendkívül motiváltak, mert érzik a munkájuk tétjét: hozzájárulnak ahhoz, hogy a roma holokausztról alkotott kép a társadalomban árnyaltabb és befogadóbb legyen. Ebben a tekintetben a projekt illeszkedik azokhoz a nemzetközi kezdeményezésekhez, amelyek szerint a múzeumok a társadalmi felelősségvállalás kulcsszereplői. A múzeum nem csak bemutat, hanem reflektál és közösséget épít. Jelen esetben a múlt traumáira való emlékezés közösségét.

Maga a készülő kiállítás koncepciója is tükrözi a „határok nélküli tanulás” eszméjét. Nem egy passzív, kronologikus tárlatot volt tervezve, hanem olyan élményszerű kiállítótér, ahol a látogatóknak cselekvésre és gondolkodásra van lehetősége. Lesznek interaktív elemek (például digitális térképek, ahol a látogatók felfedezhetik a roma emlékhelyeket Európában), és lesznek személyes történeteket bemutató audiovizuális installációk. Az egyik tervezett elem egy portrévideó-sorozat: fiatal roma művészek mesélnek benne arról, hogyan hatott a családjuk történetére a Pharrajimos emlékezete, és hogyan jelenik meg ez a művészeti alkotásaikban. Ezek a személyes vallomások lehetővé teszik, hogy a látogató egyéni sorsokon keresztül kapcsolódjon a történelmi tényekhez, arcokat és hangokat társítson a számokhoz. Az empátia felkeltésének ez az útja összhangban van azzal a megfigyeléssel, hogy a múzeumi kiállítások képesek fejleszteni a látogatók szociális érzékenységét és együttérzését. A cél nem a sokkolás, hanem a párbeszéd és az emlékezés elősegítése: fontos lenne, ha a fiatal generációk kérdéseket tennének fel, párhuzamokat keresnének más emberi jogi kérdésekkel, és felismernék saját felelősségüket abban, hogy a történelem tragédiái ne merüljenek feledésbe.

A „Roma Holokauszt Emlékezete” projekt a felsőoktatás szempontjából abban is példaértékű, hogy az egyetem és a múzeum együttműködése kölcsönösen gyümölcsözőnek bizonyul. Az egyetemi hallgatók friss tudást és lelkesedést hoznak a múzeumba, a múzeum pedig valós kutatási környezetet biztosít a hallgatók tanulásához. A hallgatók nem csupán hallhatnak a múltról, hanem aktívan részt vesznek az emlékezet konstruálásában – interjúkat készítenek, forrásokat elemeznek, kiállítási szövegeket fogalmaznak. Ez a fajta projekt-alapú tanulás egyszerre szolgálja a tudományt és a pedagógiát. A hallgatók a gyakorlatban tanulják meg, hogyan lehet történelmi kutatást a nyilvánosság felé közvetíteni, hogyan lehet érzékeny témákat felelősen bemutatni. Eközben a múzeum profitál az egyetemi tudásból és kutatásból, hiszen a projekt tudományos megalapozottságát az egyetem garantálja.

A projekt kiválóan példázza Szabó József múzeumandragógiai koncepcióját, mely szerint a múzeum és a felnőtt tanuló partnerként működik együtt az interaktív, egész életen át tartó tanulásban, szemben a pusztán egyirányú ismeretátadással. A hallgatók bevonásával a múzeumi tér az egyetemi oktatás tényleges partnerévé vált, megerősítve, hogy a tanulás határok nélküli, közös ügy, ahol az egyéni és közösségi tudásépítés párhuzamosan valósul meg (Szabó, 2013). Emellett a roma közösség belső narratíváinak integrálása összhangban áll Berényi (2022) megállapításával is, miszerint az új múzeumi paradigmában a múzeum nemcsak tárgyakat mutat be, hanem aktívan hozzájárul a társadalmi igazságossághoz: teret ad a marginalizált csoportok emlékezetének és a párbeszédnek, ezáltal erősítve a látogatók empátiáját és reflexív gondolkodását.

Összegzés

A bemutatott három példa látszólag eltérő területeket ölel fel – a roma kultúra bemutatását a néprajzi múzeumban, a roma témájú egyetemi kurzust és a holokauszt-emlékezet kutatását –, mégis közös bennük a múzeumi tér és a felsőoktatás kreatív összekapcsolása. Ezek az interakciók új utakat nyitnak a tanulásban, túlmutatva a hagyományos tantermi kereteken. Legyen szó akár egy nagy múzeum kiállítóteréről, akár egy roma galéria közösségi teréről, mind-mind olyan tanulási helyszínné váltak, ahol az egyetemi hallgatók a saját előítéleteik és komfortzónájuk határain túl, közvetlenül érintkezhetnek a valósággal. A hallgatók nem kész válaszokat kaptak, hanem megtanultak kérdéseket feltenni és különböző perspektívákat ütköztetni. Ez a kritikai gondolkodás fejlesztésének lényege. A „Párhuzamos valóságok” programsorozat esetében megtapasztalták, hogyan integrálható egy meglévő kiállítás anyagába a közösség belső nézőpontja, és ezáltal hogyan lesz teljesebb a tudás. A Roma közösség-szervező gyakorlat során kritikus szemmel figyelték a társadalmi kezdeményezéseket: nemcsak inspirálódtak a látott példákból, hanem közösen elemezték a sikerek és nehézségek okait, strukturális tényezőit. A roma holokauszt emlékezetével foglalkozó projekt pedig ráirányította a figyelmüket arra, hogy a történelemről alkotott képünk is lehet kritikai vizsgálat tárgya. Mit és miért őrzünk meg az emlékezetben? Kinek a hangja hallatszik egy emlékmúzeumban és kié nem? Hogyan vonhatók be további nézőpontok a történeti narratívába?

A múzeumi élmények a társadalmi felelősségvállalást és az empátiát is erősítik a hallgatókban. A valós emberi sorsokkal való találkozások hatására az addig könyvek lapjain szereplő fogalmak – mint például a társadalmi kirekesztés, kisebbségi identitás vagy történelmi trauma – kézzel foghatóvá, átélhetővé válnak. A hallgatók ráébrednek saját felelősségükre: leendő tanárként, szociális munkásként vagy bármilyen értelmiségiként nem mindegy, milyen attitűddel fordulnak a társadalom sérülékeny csoportjai felé. A személyes találkozások nyomán nő az empátiás készségük, és belső indíttatásuk lesz a változtatásra vagy legalább a párbeszéd folytatására. Ily módon a múzeumi tér a felelős állampolgári nevelés színterévé válhat, ahol a múlt és jelen kihívásait értő és arra érzékeny fiatalok nevelkednek. Egy közelmúltban Bécsben végzett kutatás eredménye, miszerint a kiállításlátogatók empátikusabbá és segítőkészebbé

váltak, szintén megerősíti: a múzeumi hatás nem ér véget a kiállítóteremben, hanem a mindennapi viselkedésben is megmutatkozik (Pelowski et al., 2024).

Végül, de nem utolsósorban, a múzeum és a felsőoktatás összekapcsolása új értelmet adhat az értelmiségképzésnek is. Ha a múzeumok nem pusztán a nagyközönségnek rendeznek kiállításokat, hanem az egyetemekkel együttműködve azokat a tanulási folyamat részévé teszik, akkor közösen formálhatják a jövő értelmiségének gondolkodását. A hallgatók megtapasztalják, hogy a tanulás nem zárul le a vizsgákkal: folytatódik a kiállítóterekben, a közösségi házakban, az élet mindennapi színterein. Ez a felismerés talán a legfontosabb útravaló, amit adhatunk nekik. A világra nyitott, kritikus és felelős értelmiségiek neveléséhez elengedhetetlen, hogy a tanulás határok nélküli, élethosszig tartó és mindenekelőtt közös ügy legyen, amelyben a múzeumoknak éppoly fontos szerep jut, mint az egyetemeknek.

Irodalomjegyzék

Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Addison-Wesley Pub. Co.

Bárd, E. (2015). *Múzeum – az élményszerű tanulás helyszíne. A múzeumpedagógia jelene és lehetőségei. Doktori értekezés.* Eötvös Lóránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar Neveléstudományi Doktori Iskola.
https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/39942/Kd_13463.pdf;jsessionid=0FE89FA9C3D79B97A8628116D679DE4A?sequence=1#:~:text=iskolai%20tev%C3%A9kenys%C3%A9gek%20hat%C3%A9kony%20szervez%C3%A9s%C3%A9nek%20szintj%C3%A9re,A

Berényi, M. (2022). Táguló múzeumi univerzum. Az ICOM 2022-ben elfogadott múzeumdefiníciója. *Tabula Online*, 23(1). 1–13. DOI: 10.54742/tabula.2022.1.03

Bodnár, D., Jászberényi, M., & Ásványi, K. (2017). Az új muzeológia megjelenése a budapesti múzeumokban. *TURIZMUS BULLETIN*, XVII(1-2). 45–54.

Hinzen, H. (2012). Adult education within the framework of lifelong learning: Interrelated developments in Germany and Europe on the road to CONFINTEA VI. *Journal of Adult and Continuing Education*, 2, 9–28.

Illik, P. (2024). A történelmi empátia kérdése nem „euklideszi” paradigmában. *Történelemtanítás, (LIX.) Új folyam XV–2024(4).*
https://epa.hu/01900/01954/00039/pdf/EPA01954_tortenelemtanitas_2024_04_12_Illik.pdf

Ilyés, K. (2025. augusztus 15.). Czékmány Anna portré: A múzeum nem a kinyilatkoztatás, hanem a felfedezés tere. *Kultúra*. <https://kultura.hu/mta200-interju-czekmany-anna-val-a-muzeumpedagogiarol/>

Kojanitz, L. (2024). A történelmi empátia fejlesztése. *Történelemtanítás, (LIX.) Új folyam XV. –2024(1-2.)* 1–24. <https://ojs.mtak.hu/index.php/torttan/article/view/17473/14387>

Koltai, Zs. (2021). Együttműködés a múzeumok és a felsőoktatás között – fejlesztési lehetőségek a felsőoktatás szempontjából. *Tudásmenedzsment*, 22(2. különszám), 47–64. DOI: 10.15170/TM.2021.22.K2.2

Mészáros, Gy. (2005). A „rossz arcúak” szava: a kritikai pedagógia kihívása. *Iskolakultúra*, 15(4), 84–101. https://epa.oszk.hu/00000/00011/00092/pdf/iskolakultura_EPA00011_2005_04_084-101.pdf#:~:text=tekintenek%2C%20amelyet%20%C3%A1t%20kell%20ny%C3%BAjtani,tanul%C3%B3%20l%C3%A9p%20egym%C3%A1ssal%20dial%C3%B3gusba.%20A

Nagy, M. (2021). Hogyan látják a múzeumok a felsőoktatással való kapcsolatot és a továbbfejlesztés lehetőségeit? *Tudásmenedzsment*, 22(2. különszám), 11–46. DOI: 10.15170/TM.2021.22.K2.1

Nagy, V. (2021). Múzeumba érzékenyítő képzés tanító és óvodapedagógus hallgatóknak a Hetedhét Játékmúzeumban. *Tudásmenedzsment*, 22(2. különszám), 106–113. DOI: 10.15170/TM.2021.22.K2.5

- Pelowski, M., Cotter, K. N., Specker, E., Fingerhut, J., Trupp, M. D., & Speidel, K. (2024). How lasting is the impact of art? An exploratory study of the incidence and duration of art exhibition-induced prosocial attitude change using a 2-week daily diary method. *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*. DOI:10.1037/aca0000670
- Szabó, J. (2013). Múzeumandragógia, az informális és nonformális tanulás új lehetőségei. In Juhász E. & Szabó J. (Szerk.), *Múzeumandragógia a gyakorlatban* (pp. 5–16.). Debreceni Egyetem TEK BTK NI Andragógia Tanszék.
<https://mek.oszk.hu/18800/18810/18810.pdf#:~:text=fogalmaztunk%20meg.%28Kurta%202009>
- Szabó, J. (2015). Kultúrandragógia. *Kulturális Szemle*, 2(1), 17–24.
- Szabó, J. (2017). Múzeumandragógia, az informális és non-formális tanulás új lehetőségei. In Juhász E. & Szabó J. (Szerk.), *Múzeumandragógia a gyakorlatban* (pp. 5–32.). Debreceni Egyetem.
- Tóth, A. (2023). Múzeumi tükröződés Miskolcon: közgyűjteményi társadalmi szerepek, változó fénytörésben. *Tudásmenedzsment*, 24(2. Különszám), 7-9. DOI: 10.15170/TM.2023.24.K2.2
- Vincze, B., & Kempf, K. (2021). Az ELTE PPK múzeumpedagógiai szakirányú képzésének tapasztalatai a kihívások tükrében. *Tudásmenedzsment*, 22(2. különszám), 65–84. DOI: 10.15170/TM.2021.22.K2.3